

Działalność kulturalno-oświatowa wśród żołnierzy 2. Dywizji Strzelców Pieszych. Prace wydawnicze na rzecz edukacji Polaków w Szwajcarii w latach II wojny światowej

Cultural and Educational Activities Among the Soldiers of the 2nd Infantry Rifle Division. Publishing Works for the Education of Poles in Switzerland during World War II

The article attempts to show the publishing activity carried out for the needs of education of Poles in Switzerland in the years 1940–1945 as a part of cultural and educational activities among the soldiers of the 2nd Infantry Rifle Division. These works, in cooperation with Swiss guests, mainly YMCA, were carried out by Poles. The preparation of publications for various levels of Polish education in Switzerland was a component of the cultural and educational work carried out by and for the benefit of interned soldiers. A total of about 35 works were published, mainly textbooks for soldiers' elementary schools and supplementary vocational courses.

Keywords: Switzerland, education, Poles, World War II

Słowa kluczowe: Szwajcaria, edukacja, Polacy, II wojna światowa

Wprowadzenie

Podjmując próbę przedstawienia prac wydawniczych na rzecz edukacji Polaków, którzy na skutek udziału w II wojnie światowej znaleźli się w Szwajcarii jako internowani żołnierze wchodzący w skład 2. Dywizji Strzelców Pieszych, a więc prac, które stanowiły znaczącą część obszaru podjętej tam działalności kulturalno-oświatowej, wskazane byłoby nawiązać – choć w krótkim zarysie – do publikacji, które odnoszą się do dziejów tej formacji. Wydaje się to inte-

resujące tym bardziej, że prace te miały swoisty charakter, były wielce skomplikowane, a ich efekty można pod wieloma względami uznać za imponujące. Podstawę rozważań stanowiły – obok opracowań z zakresu literatury przedmiotu¹ – źródła archiwalne zgromadzone w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie-Rembertowie oraz zasoby archiwalne Biblioteki Polskiej przy Muzeum Polskim w Rapperswilu. W dość bogatej literaturze dotyczącej historii edukacji Polaków na terenie Szwajcarii w okresie II wojny światowej raczej nie podejmowano rozważań o temat prac wydawniczych zaspokajających potrzeby kształcących się w tym kraju na poziomie wyższym, średnim, zawodowym i podstawowym. Wątek ten znaleźć można najwyraźniej we wspomnieniach Adama Vetulaniego, historyka, członka Komisji Kulturalno-Oświatowej 2 DSP, współorganizatora nauczania i redaktora wydawnictw edukacyjnych dla polskich żołnierzy, oraz Władysława Drobrego, polonisty, założyciela i dyrektora Polskiego Obozu Licealnego w Oberburgu, a następnie w Wetzikonie². Kwestie dotyczące prac kulturalno-oświatowych w 2 DSP pojawiły się również w pracach opublikowanych w kilku zagranicznych oficynach³.

Polacy internowani w Szwajcarii i praca kulturalno-oświatowa wśród nich

W czasie II wojny światowej utworzono we Francji z napływających doń z Polski po klęsce wrześniowej żołnierzy i oficerów, a przede wszystkim z osiad-

¹ J. Draus, R. Terlecki, *Polskie szkoły wyższe i instytucje naukowe na emigracji 1939–1945*, Kraków 1984; W. Drobny, *Karabin i książka. Polskie liceum w Szwajcarii w latach 1940–1944*, Warszawa 1973; idem, *Notatki z dziejów szkolnictwa polskiego w Szwajcarii*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 1, s. 57–102; idem, *Walka bez oręża. Polskie obozy uniwersyteckie dla internowanych w Szwajcarii w latach 1940–1946*, Warszawa-Poznań 1985; idem, *Współpraca nauczycieli szwajcarskich z polskimi w czasie drugiej wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, nr 3, s. 291–339; J. Kobryner, *Nauka dla Polski. Praca dla Szwajcarii. Szkolnictwo polskie w Szwajcarii*, [w:] *Przez burzę pod wiatr. Szkolnictwo i oświata polska na Zachodzie w czasie II wojny światowej*, red. T. Zaniewska, Białystok 2001, s. 19–37; M. Ney-Krwawicz, *Na pięciu kontynentach. Polskie dzieci, młodzież i szkoły na tulących szlakach 1939–1950*, Warszawa 2014; *Polskie drogi przez Szwajcarię. Losy żołnierzy 2. Dywizji Strzelców Pieszych 1940–1945 na fotografiach ze zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswilu*, oprac. T. Stempowski, Warszawa-Rapperswil 2015; B. Świtalska-Starzeńska, *Poselstwo RP w Bernie i jego wpływ na szkolnictwo polskie typu wyższego na terenie Szwajcarii w latach 1940–1942*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2021, t. 58, s. 159–171; A. Vetulani, *Poza płomieniami wojny. Internowani w Szwajcarii 1940–1945*, Warszawa 1976; idem, *Nauka i nauczanie wśród żołnierzy polskich w Szwajcarii*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 1, s. 103–146.

² T. Zaniewska, *Dr W. Drobny (1900–1989). Organizator szkolnictwa polskiego w Szwajcarii w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2018, nr 1–2, s. 243.

³ *Oświata, książka i prasa na obczyźnie*, red. C. Czapliński, Londyn 1989; J. Rakowski, *Z piórem w mundurze. Francja-Szwajcaria 1940–1946*, Paryż 1985; *Nasza droga. Dzieje 2-jej Dywizji Strzelców Pieszych. Francja-Szwajcaria 1939–1945*, red. S. Pelc, Londyn 1960.

łych tam polskich emigrantów – wojsko polskie. W jego skład wchodziła 2 DSP, dowodzona przez gen. bryg. Bronisława Prugara-Ketlinga⁴. Brała ona udział w walkach z Niemcami przy granicy francusko-szwajcarskiej i na rozkaz naczelnego wodza, przekroczywszy tę granicę w nocy z 19 na 20 czerwca 1940 r., została internowana w Szwajcarii. Obok wojska polskiego w liczbie ok. 13 tys. żołnierzy, w tym samym czasie internowano tam również ok. dwukrotnie liczniejszą grupę żołnierzy francuskich⁵. Dowodzenie, opiekę i administrowanie sprawami internowanych osób wojskowych objął ze strony władz szwajcarskich płk Johannes von Muralt, dowódca dywizji szwajcarskiej z Neuchâtel, stacjonującej w miejscu, w którym 2 DSP przekroczyła granicę⁶.

Polacy tworzący 2 DSP stanowili pod wieloma względami grupę mocno zróżnicowaną. Złożoność składu osobowego, wpływającego w znaczący sposób na kierunki i sposób realizacji podjętych działań oświatowych, obrazują zapisy w Kronice 5. Małopolskiego Pułku Strzelców Pieszych, stanowiącego część składową dywizji: „Kadra oficerska pochodzi w 100% z Polski i przedostała się różnymi drogami po kampanii wrześniowej do Francji. Kadra podoficerska w 30% z Polski, z tego około 50% to podoficerowie Policji Państwowej. Reszta podoficerów to zamieszkali od dłuższego czasu we Francji (emigracja na pracę) żołnierze. Reszta szeregowych [...]: 5% z Polski, 75% z Francji (emigranci) i 20 % byłych uczestników walk w Hiszpanii [...]. Element ludzki, wchodzący w skład baonu przedstawiał się tak pod względem fizycznym, jak i pod względem wieku bardzo różnorodnie, tworząc istną mozaikę. Najmniej było procentowo elementu młodego, bo zaledwie 10% liczyło 20 do 30 lat; około 40% od 29–35 lat; ok. 50% od 36–42 lat. Pod względem fizycznym element słabo-średni, sterany ciężkim życiem poza własnym krajem. Pod względem narodowościowym baon posiadał 5–7% Żydów, około 10% Ukraińców i Białorusinów, reszta Polaków”⁷.

Biorąc pod uwagę wykształcenie internowanych żołnierzy, Marek Ney-Krwawicz oceniał, że przed wojną 11% nie ukończyło nauki w szkole powszechnej, a spora grupa miała za sobą niekompletną edukację na poziomie średnim⁸. Byli wśród nich również analfabeci, wstydzący się braku umiejętności czytania i pisanie. Z drugiej strony sporą grupę szeregowych stanowili absolwenci lub studenci szkół wyższych, a nawet nauczyciele i profesorowie polskich uczelni, o czym

⁴ Szerzej zob. Z. Prugar-Ketling, *General Bronisław Prugar-Ketling. Wspomnienia syna*, Warszawa 2006.

⁵ W. Drobny, *Walka bez oręża*, s. 6. Por. A. Vetulani, *Poza płomieniami wojny*.

⁶ *Nasza droga*, s. 223.

⁷ *Kronika 2. Baonu 5. Małopolskiego Pułku Strzelców Pieszych (fragmenty)*, [w:] *Polskie drogi przez Szwajcarię*, s. 338–339.

⁸ M. Ney-Krwawicz, *Na pięciu kontynentach*, s. 34.

wspominał jeden z nich – Vetulani⁹. Dawało to szansę wielu żołnierzom na uzupełnienie lub zdobycie wykształcenia przy pomocy polskich nauczycieli.

Już 6 lipca 1940 r. dowódca dywizji gen. bryg. Bronisław Prugar-Ketling wydał pierwsze zarządzenie w tej sprawie¹⁰. Natomiast 24 sierpnia polecił przedstawić imienne wykazy kandydatów do nauki i tych żołnierzy dywizji, którzy mieli kwalifikacje nauczycielskie: „celem dania możliwości żołnierzom dywizji kontynuowania studiów licealnych i z zakresu szkoły powszechnej”¹¹.

Praca kulturalno-oświatowa wśród internowanych żołnierzy 2 DSP rozpoczęła się poniekąd spontanicznie. Początkowo poszczególne oddziały były rozmieszczone w okolicach wiejskich kantonu Berno. Vetulani dostrzegał, że motywem podjęcia tej pracy była specyficzna sytuacja, w jakiej znaleźli się żołnierze, a więc przede wszystkim: bezczynność, marazm, zniechęcenie i rozluźnienie dyscypliny, rodzące napięcia we wzajemnych relacjach¹². We wspomnieniach żołnierzy i w zachowanych dokumentach znaleźć można opisy wielu prób przeciwdziałania tej krytycznej sytuacji. Na przykład w II/6 pułku: „Już w drugim dniu pobytu batalionu w obozie w m. Lotzwil rozpoczęte zostały normalne, codzienne zajęcia – 6 godzin dziennie – z musztry (na wolnym powietrzu) oraz pogadanki z historii i geografii Polski, historii i geografii powszechnej, ze spółdzielczości, społeczno-gospodarcze, rolnicze, z nauki o człowieku, z psychiki, socjologii, elektryczności, radiotechniki, fizyki, przyrody, z działań wojennych oraz religijno-moralne [...]. Ponadto zorganizowano: a. Kursy języka niemieckiego i francuskiego. b. Naukę rachunków w zakresie 7-mio klasowej szkoły powszechnej. c. Głośne czytanie lektury z omawianiem. d. Godziny śpiewu pieśni kościelnych, ludowych i żołnierskich. e. Kurs dla analfabetów i półanalfabetów, który ukończyło ok. 30 żołnierzy. f. Teoretyczny kurs wiedzy wojskowej w grupach dla oficerów, podchorążych i podoficerów. g. Tygodniowe przeglądy najważniejszych wydarzeń politycznych [...]. Obóz Lommis: W obozie pracuje chór oraz zespół muzyczny. Odbyto kilkanaście wycieczek w bliższą i dalszą okolicę. Obóz posiada piękną polską świetlicę, w której czynna jest spółdzielnia żołnierska. [...] Ostatnio YMCA wyświetliła kilka filmów z życia i pracy naszego obozu. Obóz pracy w Heidingen: Mimo trudnych warunków i późnego powrotu z pracy w obozie kwitnie praca kulturalno-oświatowa: kursy języków, wykłady na tematy ogólne i dla mniej zaawansowanych nauka języka polskiego. Radio, biblioteka i praca kulturalna zapełniają krótkie wieczory pracujących”¹³.

⁹ A. Vetulani, *Poza płomieniami*, s. 39 i n.

¹⁰ *Polskie drogi przez Szwajcarię*, s. 148.

¹¹ M. Ney-Krwawicz, *Na pięciu kontynentach*, s. 34.

¹² Zob. *Nasza droga*, s. 401.

¹³ Ibidem, s. 401–406.

Z kolei zakwaterowani w Madiswil zorganizowali regularną naukę w ramach „Uniwersytetu Żołnierskiego”. Zajęcia obejmowały pogadanki z historii ojczyzny, języka i literatury polskiej, matematyki i przyrody. Lokal szkolny i pomoce naukowe udostępnił miejscowy, życzliwy starszy nauczyciel, a jednocześnie członek rady gminy – Otto Beer¹⁴. Natomiast w działalności klubowo-swieclicy założonej dla polskich wojskowych w sali rekreacyjnej szkoły w Wassen pojawiły się już w lipcu 1940 r. takie formy pracy kulturalno-oświatowej jak: biblioteka z czytelnią, kursy językowe, chór. Funkcjonowanie świeclicy odbywało się przy wsparciu przedstawicieli lokalnej społeczności, tj. nauczyciela miejscowej szkoły, pastora, „Komitetu Pań”, przedsiębiorców oraz berneńskiej organizacji Christlichen Vereine Junger Männer czyli Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej (Young Men's Christian Association). Komitet Wojskowy tej organizacji wyposażył świeclicę w książki, gry, materiały piśmienne¹⁵.

Wiosną 1941 r., ponieważ w Szwajcarii pojawiła się jednocześnie wielka liczba internowanych (nie tylko polskich wojskowych), władze szwajcarskie powołały do życia Komisariat Federalny do Spraw Internowania i Hospitalizacji (Commisariat Fédéral d'Internement et Hospitalisation), na czele którego stanął oficer szwajcarski w randze pułkownika¹⁶. Komisariat Federalny miał siedzibę w Bernie i zajmował się wszystkimi działami życia internowanych wojskowych, a wśród nich także sprawami kulturalno-oświatowymi (chóry, teatry, świeclice, obozy akademickie itp.)¹⁷. Opiekę nad internowanymi objęło również wiele organizacji społecznych, zrzeszonych we wspólnej komisji pod nazwą „Service d'aide aux internés aux internés militaires en Suisse”. Tę wspólną komisję obok YMCA tworzył Międzynarodowy Czerwony Krzyż¹⁸ oraz skupione w ramach Le Fonds Européen de Secours aux Etrangers victimes de la guerre – związki

¹⁴ A. Vetulani, *Poza płomieniami*, s. 39.

¹⁵ Centralne Archiwum Wojskowe [CAW], Zbiór akt 2. Dywizji Strzelców Pieszych, zesp. II. 50, Komitet Kulturalno-Oświatowy [2 DPS, II. 50], sygn. 976, Sprawozdanie z działalności kulturalno-oświatowej YMCA wśród internowanych 2 DSP w Szwajcarii 1940–1944, k. 3. Szerzej na temat YMCA zob. *History of the World's Alliance of Young Men's Christian Associations*, red. C.P. Shedd et al, London 1955, s. 3–14.

¹⁶ *Nasza droga*, s. 223–224. Pierwszym komisarzem federalnym był płk. Victor Henry, burmistrz miasta Porentruy.

¹⁷ Ibidem, s. 223. Szeroki wachlarz spraw związanych z życiem i potrzebami kilkunastu tysięcy internowanych obejmował m.in kwestie takie jak: wyszukiwanie pracy i zawieranie kontraktów, budowa nowych obozów, wyżywienie, umundurowanie, sprawy sanitarne, duszpasterstwo.

¹⁸ Chrześcijańska misja YMCA na rzecz żołnierzy realizowana była we współpracy z Komitetem Czerwonego Krzyża (zał. 1863) od początku istnienia tych organizacji – przy okazji wojen o ograniczonym zasięgu. Zob. <http://www.jstor.org/jstor.han.3lib.uni.lodz.pl/stable/3135600>: *The YMCA and the Soldiers*, „The Biblical World” 1917, t. 49, nr 6, s. 372–375; stable 3135966: *The Church in a World at War*, „The Biblical World” 1918, t. 52, nr.1, s. 104–107 [20.09.2014]; T. Abel, *Krótki zarys historii Związku Młodzieży Chrześcijańskiej Y.M.C.A.*, Warszawa 1920.

młodzieży studenckiej, tj. Das Weltstudentenwerk, Der Christlinischen Studentenweltbund, a także „Pax Romana”¹⁹.

Należy zaznaczyć, że wobec późniejszego rozmieszczenia polskich żołnierzy w różnych częściach Szwajcarii wśród działającego na ich rzecz ze strony World's Alliance (W.A.) YMCA²⁰ – wyspecjalizowanego organu pomocy jeńcom wojennym (Aide aux prisonniers de guerre du Comité Universel des UCJG), w pracach tej organizacji brały udział – w kantonach niemieckojęzycznych – wspomniana Militärkommission der Christlichen Vereine Junger Männer der Deutschsprachigen Schweiz, zaś na terenach francuskojęzycznych – Département Social Romand. Siedziba główna Biura Nauczania Pomocy dla Wojskowych Internowanych Wszechświatowego Komitetu YMCA mieściła się w Münchenbuchsee²¹.

Po upływie roku internowania zmieniły się warunki życia żołnierzy, którzy wcześniej skoszarowani byli w obozach liczących po kilkaset osób, a w nowych warunkach zostali podzieleni na małe grupy robocze, liczące po kilkadziesiąt osób. Stworzyło to odmienne okoliczności do prowadzenia pracy kulturalno-oświatowej wśród nich²².

W ciągu pięcioletniego okresu internowania Polaków w Szwajcarii działalność kulturalno-oświatowa prowadzona w obozach wojskowych przybierała bardzo różnorodne formy. Typy i poziomy szkolnictwa, które były tam realizowane to: kursy nauczania początkowego, szkolnictwo powszechne, szkolnictwo zawodowe²³, jak również liceum²⁴ i studia wyższe²⁵. Linia podziału zadań wśród organizacji roztaczających nad nimi opiekę przebiegała następująco – pomocą dla obozów uniwersyteckich i obozu licealnego zajęła się kierowana przez Andre de Blonaya organizacja Le Fonds Européen de Secours aux Étudiants

¹⁹ A. de Blonay, *Chronique Le Fonds européen de secours aux étudiants et 1942–1943*, „International Review of the Red Cross” 1943, t. 25, s. 992–995. Por. W. Drobny, *Walka*, s. 201.

²⁰ Światowy Związek Chrześcijańskich Stowarzyszeń Młodzieży Męskiej powstał na konferencji delegatów organizacji młodzieży chrześcijańskiej Europy i Ameryki, zebranych w Paryżu w 1855 r. Od tego czasu skrót pochodzący od pierwszych liter angielskiej nazwy Chrześcijańskie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej (Young Men's Christian Association), czyli YMCA przyjął się jako określenie organizacji lokalnych. W 1878 r. narodowe organizacje zrzeszone w Związku Światowym (World's Alliance) utworzyły Komitet Centralny (General Committee of YMCA) z siedzibą w Genewie. Zob. W. Zawada, *Y.M.C.A. jako ruch wszechświatowy*, Warszawa 1930.

²¹ CAW, 2 DSP, II, 50, sygn. 969, Komitet Kulturalno-Oświatowy. Korespondencja w związku z redakcją „Podręcznik dla żołnierskich szkół powszechnych”, k. 223.

²² *Nasza droga*, s. 415.

²³ W. Drobny, *Notatki z dziejów szkolnictwa*, s. 57–102.

²⁴ Idem, *Karabin i książka*, .

²⁵ Idem, *Walka bez oręża*. Zob. W. Petsch, *Polskie obozy uniwersyteckie w Szwajcarii w latach 1940–1945*, „Nauka Polska” 1967, nr 2, s. 118–124.

victimes de la guerre, natomiast pozostałymi obozami, obejmującymi większość polskich wojskowych zajęła się YMCA²⁶. Należy w tym miejscu dodać, że pomoc na rzecz prac oświatowych 2 DSP świadczyły również władze polskie i szwajcarskie (wojskowe i cywilne): Fundusz Kultury Narodowej, Polonia Amerykańska, Muzeum w Rapperswilu i inne organizacje²⁷.

Działalności W.A. YMCA wśród internowanych żołnierzy patronowały trzy osoby: Henri Johannot – prezes szwajcarskiego oddziału tej organizacji, Polak – Tomasz Kozłowski i Szkot – William Jones, o których wielkich zasługach w tym zakresie wspominał uczestnik wydarzeń – Vetulani²⁸. Podkreślić należy, że działalność YMCA z założenia miała mieć charakter instruktazowo-doradczy i ograniczać się do wspierania aktywności Polaków; mocno akcentowano konieczność rozwijania ich własnej inicjatywy. Wyraźniejsza bezpośrednia pomoc YMCA dotyczyć miała strony materialno-formalnej prowadzonej działalności kulturalno-oświatowej²⁹.

Pierwsze próby zintensyfikowania działalności kulturalno-oświatowej w obozach dla internowanych żołnierzy polskich były związane z organizowaniem bibliotek wędrownych; w ich tworzenie początkowo zaangażowało się Poselstwo Rzeczypospolitej Polskiej w Bernie³⁰. Również YMCA włączyła się w akcję sprowadzania z okupowanej Polski oraz z USA książek. O sukcesie tych poczynań świadczyć mogą dane przytoczone przez Józefa Smolińskiego: „W końcu 1944 roku biblioteki «wędrowne» obejmowały już 203 komplety, które łącznie liczyły 4056 tomów polskiej beletrystyki. Małe (ok. 10 książek) i duże (ok. 35 książek) komplety biblioteczne wymieniano w ramach batalionów i pułków przeciętnie co 2–3 tygodnie”³¹.

Kolejne działania, podjęte w końcu października 1940 r., wiązały się z rozpoczęciem prowadzonego przez YMCA kursu dla kierowników świetlic. Natomiast w listopadzie tego roku podjęto prace szkoleniowe, przygotowujące nauczycieli-instruktorów kursów nauczania początkowego, a następnie rozpoczęto akcję zwalczania analfabetyzmu poprzez zorganizowanie pierwszych takich kursów³².

²⁶ A. Vetulani, *Rola YMCA w organizacji nauczania wśród żołnierzy polskich internowanych w Szwajcarii w latach 1940–1945*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1968, seria A, z. 12, s. 362.

²⁷ S. Wąsik, *Prace kulturalno-oświatowe w 2 Dywizji Strzelców Pieszych*, [w:] *Oświata, książka i prasa na obczyźnie*, s. 57.

²⁸ A. Vetulani, *Poza płomieniami*, s. 231.

²⁹ CAW, 2 DSP, II. 50, sygn. 976, k. 6/42.

³⁰ *Nasza droga*, s. 398.

³¹ J. Smoliński, *2 Dywizja Strzelców Pieszych. Francja-Szwajcaria*, Warszawa 1992, s. 123–124. Dane te Smoliński podał na podstawie sprawozdań Sekretariatu YMCA i Poselstwa Polskiego w Bernie.

³² CAW, 2 DSP, II. 50, sygn. 976, k. 1/37; 3/39.

Formalnie jednak dopiero 1 listopada 1941 r. do prowadzenia działalności kulturalno-oświatowej powołano specjalny Komitet Kulturalno-Oświatowy (KKO). W jego skład – zmienny na przestrzeni lat – wchodził: szwajcarski komendant obozu Aadorf, a następnie Winterthur – płk. Klaudiusz Reder, polski komendant obozu w Elgg – płk. Marian Czyżewski oraz z tej samej jednostki – Bohdan Garliński, Piotr Zwierzyński, Andrzej Potoczek, Adam Vetulani. Poza wojskowymi w gronie członków KKO znaleźli się także delegat W.A. YMCA w Genewie – Tomasz Kozłowski, oraz kierująca Muzeum Polskim w Rapperswilu – Halina Kenar³³. W styczniu 1942 r. dokonano pewnych modyfikacji w organizacji KKO. Referatem życia świetlicowego oraz muzyczno-teatralnym kierował kapral Janusz Rakowski, zaś referatem akcji katolicko-społecznej ks. mjr Walerian Świącicki, który zajmował się również wraz z por. Bohdanem Garlińskim – referatem grobów żołnierskich. Powołano łącznie 13 referatów, którymi kierowało 9 osób³⁴.

Bogaty zakres prac KKO, np. w okresie od 1 października do 30 czerwca 1942 r., obrazują następujące jego działy:

1. akcji katolicko-społecznych;
1. pogadanek obozowych dla żołnierzy;
2. propagandowy;
3. materiałów do uroczystości i wieczorów świetlicowych;
4. życia świetlicowego;
5. kursów;
6. muzyczno-teatralny i literacki;
7. dekoracji i urządzenia świetlic;
8. prac artystyczno-rzemieślniczych;
9. plastyki i opiniowania;
10. dekoracji okolicznościowych;
11. urządzenia sal DSP w Muzeum Polskim w Rapperswilu i budowy kaplicy w Solurze;
12. grobów żołnierskich³⁵.

Próbując określić kierunki aktywności kulturalno-oświatowej wśród Polaków internowanych w obozach wojskowych na terenie Szwajcarii, można wyróżnić następujące grupy działań:

- nauczanie na kursach początkowego nauczania i z zakresu siedmioklasowej szkoły powszechnej;
- szkolenie praktyczne;
- kursy przygotowujące do pracy kulturalno-oświatowej;

³³ Ibidem, k. 26. Por. *Nasza droga*, s. 398.

³⁴ J. Smoliński, *2 Dywizja Strzelców Pieszych*, s. 121.

³⁵ CAW, 2 DSP, II. 50, sygn. 976, k. 27.

- przygotowywanie pomocy naukowych/środków dydaktycznych – w tym podręczników;
- praca świetlicowa i w zakresie wychowania fizycznego;
- tworzenie bibliotek i praca biblioteczna³⁶.

Wychodzono więc naprzeciw założeniom sformułowanym przez dowództwo polskiej formacji wojskowej w obozach dla internowanych w Szwajcarii, które były następujące: „Celem akcji kulturalno-oświatowej jest rozbudzenie i podtrzymanie ducha żołnierskiego i obywatelskiego wśród internowanych żołnierzy oraz pomoc w pogłębianiu ich wiadomości ogólnych i fachowych przez:

- odczyty, pogadanki i gawędy;
- kursy ogólnokształcące i fachowe;
- rozrywki, jak: przedstawienia teatralne, kino, występy chórów, orkiestry, solistów;
- uroczystości i obchody z okazji rocznic historycznych;
- wieczory świetlicowe, lekturę³⁷.

Charakteryzując trudności dotyczące aktywności w obozach dla internowanych, w sprawozdaniu prac komisji kulturalno-oświatowej pisano: „Praca nad żołnierzem w zakresie kulturalno-oświatowym spełnia swe zadanie, przynosząc realne korzyści – wpływa na podniesienie nastrojów i dyscypliny w oddziałach. Warunki internowania powodują jednak, że wysiłek wkładany w tę pracę przez dowódców i personel oświatowy jest niewspółmiernie duży w stosunku do wyników. Przyczyny tego stanu rzeczy: zakazy i obawy władz internowania przed centralnym kierowaniem jakimikolwiek pracami w obozach ze strony polskiego dowództwa, co mogłoby mieć pozory dowodzenia; ograniczenia w korespondencji i swobodnym poruszaniu się poza rejonem wyznaczonym dla każdego obozu, co powoduje utrudnienia w łączności z prawie 100 obozami rozsianymi w całej Szwajcarii; niechęć władz internowania do wszelkich poczynañ ze strony polskich dowódców, które odrywałyby ludzi od obowiązkowych prac publicznych i na roli; trudności finansowe. Prace mogą być prowadzone właściwie tylko zimą³⁸.

Ponieważ dość szybko uznano, że cele oświatowe nie są należycie realizowane przy wykorzystaniu wyłącznie metody „żywego słowa” – uznano konieczność oddziaływania za pomocą tworzonych i redagowanych przez polskich wojskowych wydawnictw.

³⁶ Ibidem, k. 37–41.

³⁷ Ibidem, k. 5.

³⁸ Ibidem, k. 20/24.

Publikacje dla środowiska polskich żołnierzy w Szwajcarii

Zmiana przyjętego początkowo kierunku działalności kulturalno-oświatowej, realizowanego przez referat pogadanek obozowych i chęć wzmocnienia oddziaływania „żywego słowa” także słowem pisanym wynikała ze stwierdzonej przez władze wojskowe specyfiki żołnierzy w obozach dla internowanych w Szwajcarii. Wywodzili się oni głównie spośród emigrantów polskich, osiadłych we Francji. Cechowały ich – jako określono: „niski poziom kulturalny, brak wykształcenia, zainteresowania materialne. Zapatrzeni we Francję, mają jednak uwierzyć w wielkość Polski, że Polska powstanie i będzie silniejsza i sprawiedliwa”³⁹. Nasiliło tę tendencję wydzielenie obozów uniwersyteckich i odpływ do nich lepiej wykształconych podoficerów⁴⁰.

Chęć przełamania marazmu żołnierzy, którzy nie mogli już walczyć, a powinni właściwie przygotowywać się do życia i pracy w nowych warunkach, które wytworzą się po zakończeniu wojny – przyświecała więc realizacji pomysłów edytorskich. Postanowiono doprowadzić do skoordynowania działań KKO, YMCA oraz wydawanego czasopisma „Goniec Obozowy” w tworzeniu, redagowaniu, przygotowywaniu do druku i drukowaniu polskiej literatury. Ponieważ z góry zakładano, że literatura ta będzie przeznaczona dla polskich jeńców wojennych, nie ograniczano zasięgu jej oddziaływania tylko do Szwajcarii, planując jej dostarczanie do innych obozów, np. na terenie Niemiec⁴¹.

Początkowo zajęto się powieleniem materiałów przygotowanych na zorganizowany w Büren kurs działaczy świetlicowych (19–23.11.1940). Ponad 30 wykładów w czterech seriach dotyczących zagadnień społecznych, ekonomicznych, historycznych, przyrodniczych oraz pracy oświatowej miało wzbogacić warsztat instruktorów, wspomagając ich przygotowanie do prowadzenia odczytów i pogadanek⁴².

Rozwój sytuacji na frontach II wojny światowej pozwalał sądzić, że pobyt internowanych w Szwajcarii żołnierzy polskich może potrwać dłużej. Stąd też posiadająca w tym kraju bardzo silną pozycję YMCA zaofiarowała Polakom swoją pomoc w organizacji edukacji w obozach jeńców wojennych. Wsparcie to obejmować miało zarówno działania w zakresie przygotowania nauczycieli, tworzenia programu nauczania i odpowiednich doń pomocy naukowych, a wśród nich – przede wszystkim druku podręczników. Niezwykle ważne było również uzyskanie zgody władz szwajcarskich na prowadzenie nauczania i za-

³⁹ Ibidem, k. 235–236.

⁴⁰ A. Vetulani, *Rola YMCA*, s. 366.

⁴¹ CAW, 2 DSP, II. 50, sygn. 969, k. 237–238.

⁴² Ibidem, sygn. 995, *Cykl wykładów YMCA dla polskich żołnierzy*.

pewnienie funduszy na działalność edytorską, m.in. ze strony Polonii amerykańskiej i Funduszu Kultury Polskiej⁴³.

Wśród pierwszych publikacji, jakie przygotowano i wydano pod auspicjami W.A. YMCA były materiały związane ze zorganizowanym w dniach 21–28 kwietnia 1941 r. w Pfäffikon kursem oświatowym. Kurs ten odbył się na prośbę Komisariatu Federalnego Internowania (Service d'Aid aux Internes Militaires en Suisse) w Genewie. Obok materiałów z tego kursu⁴⁴ wydano także książkę autorstwa mjr. Leona Marchwickiego pt. *Szwajcaria i my*⁴⁵.

Należałoby również dodać, że wspomagano studiujących żołnierzy 2 DSP, przygotowując skrypty wykładów i powielając je. Kapral Rakowski, student ekonomii na Uniwersytecie Zuryskim, pracujący jednocześnie jako wykładowca ekonomii i asystent prof. Böhlera na Politechnice w Zurychu, tak wspominał o stworzonym przez siebie podręczniku – skrypcie: „Po ustaleniu szczegółowego planu, jak przy pisaniu książki czy podręcznika, każdy wykład pisałem na maszynie w poszerzonym tekście z rysunkami, wykresami i tablicami cyfrowymi. Powstał z tego później skrypt-podręcznik pod tytułem *Ekonomia – nauki podstawowe*, wydany w roku 1943 przez Obóz Uniwersytecki Winterthur na 204 stronach ścisłego maszynopisu [...]. Był to największy skrypt, jaki wydany został w obozach uniwersyteckich. Myślę, że był on rzeczywiście użyteczny dla kolegów wspólnego losu internowania, interesujących się zagadnieniami gospodarczymi. Podręcznik został natychmiast rozprzedany w Winterthur i dotarł przez sztab Dywizji do innych obozów. Zainteresowała się nim Europejska Organizacja Pomocy dla Studentów w Genewie. Jej staraniem dokonano drugiego wydania w roku 1944 z przeznaczeniem głównie dla polskich obozów jenieckich w Niemczech”⁴⁶.

Wobec wymagań uczelni szwajcarskich, dotyczących przedłożenia określonej liczby egzemplarzy pracy doktorskiej stworzono studiującym żołnierzom 2 DSP możliwość ich publikowania. Wydano dwa tomy dotowane przez polskie poselstwo w Bernie. Pierwszy tom, liczący 517 stron, podzielony był na cztery zeszyty zawierające tezy doktorskie: *Prawo i nauki polityczne*, *Filozofia i literatura*, *Nauki Przyrodnicze i medyczne* oraz *Nauki techniczne*. W tomie drugim, obejmującym te same działy, opublikowano bibliografię prac naukowych internowanych. Z uwagi na względy formalne (zwłaszcza cenzurę) wydawcą obu tomów oficjalnie uczyniono Komisariat Federalny do Spraw Internowania i Hospitalizacji⁴⁷.

⁴³ Ibidem, sygn. 969, k. 29, 161, 220.

⁴⁴ Biblioteka Polska przy Muzeum Polskim w Rapperswilu [MPR], Zbiór Żołnierze 2 DSP internowani w Szwajcarii, zesp. III, Działalność naukowo-oświatowa, sygn. 4:22.

⁴⁵ Ibidem, sygn. 4:46.

⁴⁶ J. Rakowski, *Z piórem*, s. 177.

⁴⁷ A. Vetulani, *Poza płomieniami*, s. 284–285.

Prace wydawnicze na rzecz szkół powszechnych i zawodowych

W połowie 1942 r., w odpowiedzi na wzrastające wśród żołnierzy 2 DPS zainteresowanie uzupełnieniem edukacji na poziomie podstawowym, wywołane kształceniem części internowanych w szkołach wyższych i średnich, Komitet Kulturalno-Oświatowy powołał komisję programową. Jej zadaniem było opracowanie programu nauczania dla szkoły powszechnej oraz przygotowanie stosownych podręczników⁴⁸. Dzięki pośrednictwu przebywającego w Szwajcarii – związanego z Międzynarodowym Biurem Wychowania w Genewie – Feliksa Korniszewskiego istniała możliwość udostępnienia polskich przedwojennych podręczników szkolnych, które były dostarczone przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na wystawę stałą zorganizowaną przez tę instytucję⁴⁹. Uznano jednak, że należy zrezygnować z przedruku tych podręczników i – jak stwierdzono – kierując się potrzebami adresatów: „przystąpić do pisania nowych, które uwzględniając program ministerialny co do wyników nauczania, byłyby interesująco i przystępnie napisane dla mężczyzn w wieku dojrzałym, posiadających spore doświadczenie życiowe”⁵⁰. Wyjątkiem miał być podręcznik *Nauka o zdrowiu* autorstwa Karola Mitkiewicza, który został wysoko oceniony pod względem merytorycznym i formalnym i po niewielkich modyfikacjach, uzupełniony o zagadnienia związane z alkoholizmem i chorobami wenerycznymi – został wykorzystany do przedruku⁵¹.

Postanowiono poszukać autorów podręczników dla żołnierzy wśród polskich wojskowych przebywających w jenieckich obozach uniwersyteckich i licealnym w Szwajcarii. Jednakże, jak relacjonował przedstawicielom YMCA Vetulani, redaktor i członek Komitetu Wydawniczego Podręczników Szkolnych: „Przed autorami stanęły zadania tak trudne, że w czasach normalnych żaden nie zgodziłby się na ich podjęcie. Ponadto, żaden z autorów w czasie nakreślonym do napisania podręczników nie mógł się poświęcić wyłącznie jego redagowaniu”⁵².

Działalność wydawnicza W.A. YMCA w Genewie odbywała się we współpracy z przedstawicielami internowanych żołnierzy polskich jako redaktorów, autorów, korektorów, zecerów, drukarzy. Wielokroć podejmowano jednak decyzje po burzliwych dyskusjach. Ze strony YMCA sprawą przygotowania do druku podręczników zajmowało się Biuro Nauczania zlokalizowane w Mün-

⁴⁸ *Żołnierze polscy internowani w Szwajcarii (1940–1945)*, red. J. Smoliński, Warszawa 2010, s. 145–146.

⁴⁹ CAW, 2 DSP, II. 50, sygn. 969, k. 153.

⁵⁰ Ibidem, k. 132.

⁵¹ Ibidem, k. 153.

⁵² Ibidem, k. 133.

chenbuchsee, w kantonie Berno. Tam też znajdowała się drukarnia. Natomiast redakcja wydawnictwa – Komitet Wydawniczy Podręczników Szkolnych – związana była z Komitetem Kulturalno-Oświatowym 2 DSP i usytuowana w miasteczku Elgg, w kantonie Zurych. Jego *spiritus movens* był – wspomniany już niejednokrotnie – Vetulani.

Pierwsze arkusze wydrukowanych podręczników wykorzystywane były jako pomoce dydaktyczne i materiał poglądowy na kursie pedagogicznym dla nauczycieli i tych spośród internowanych wojskowych, którzy chcieli się podjąć pełnienia zadań nauczycielskich. Kurs ten został zorganizowany przez YMCA: odbył się w dniach 19–31 października 1942 r., w miejscowości Sirnach, kanton Thurgau. Wśród prelegentów było trzech Szwajcarów – prof. Dottrens z Instytutu im. J.J. Rousseau w Genewie, kpt. Johannot oraz Jones, zajmujący się zagadnieniami wychowania fizycznego i higieny. Z kolei przewodniczący Biura Nauczania YMCA – Kozłowski, przedstawił zagadnienia metodyczne z zakresu pracy świetlicowej⁵³.

W listopadzie 1942 r. rozpoczęły się już kursy ogólnokształcące prowadzone przez przeszkolonych nauczycieli, na których wykorzystywano podręczniki stopniowo opuszczające drukarnię. Koordynowaniem działań wydawniczych z nauczaniem zajmował się inspektor tych kursów – kpt. Albin Czerniawski⁵⁴.

W trakcie drukowania podręczników ujawniły się liczne trudności. Osoby poproszone o napisanie podręczników nie zawsze mogły sprostać wymaganiom. Niekiedy recenzenci ujawniali wady ich prac, które niełatwo było w ówczesnej sytuacji usunąć. Cykl wydawniczy wydłużał się z uwagi na konieczność poddania podręczników cenzurze władz szwajcarskich. W drukarni brakowało też polskich czcionek. Nie zawsze było też możliwe wykorzystanie pracy polskich zecerów, którzy zajmowali się również przygotowywaniem do druku czasopisma „Goniec Obozowy”⁵⁵.

Na skutek tych kłopotów w różnych fazach produkcji podręczników w gotowych już książkach pojawiały się błędy. Postanowiono więc, że na podstawie dosyłanych na kursy errat uczniowie pod kierunkiem nauczycieli sami będą dokonywać poprawek w podręcznikach⁵⁶.

W otrzymanych podręcznikach żołnierze mogli odczytać skierowane do nich przesłanie dowódcy 2 DSP: „Losem – przeznaczeniem tych książek jest iść w ręce żołnierskie. Chciałbym, abyście przyjmując te drukowane kartki, zrozumieli, że dostajecie broń, broń ducha [...] w tej chwili równie ważną, w przyszłości potężniejszą i skuteczniejszą od stalowego oręża. Wojnę prowadzi

⁵³ A. Vetulani, *Rola YMCA*, s. 369–370.

⁵⁴ CAW, 2 DSP, II. 50, sygn. 969, k. 223.

⁵⁵ Ibidem, k. 134.

⁵⁶ Ibidem, k. 129.

i w boju zwycięża duch. Duch sprawia, że klęska państwa nie jest klęską narodu, że być pokonanym, a nie ulec – to zwycięstwo. [...] Dziś książki te wybiegają w życie pod błyskawicami huraganów dziejów. Zawierają okruchy pomników kultury naszego narodu, wybrane mozolnie ze skąpych zasobów książki polskiej w Szwajcarii [...] skromny i cząstkowy obraz bogactwa naszych dziejów i tworów naszego narodowego ducha [...]. Siły, która wszystko przełamie, chluby, która przyszłość buduje”⁵⁷.

Za najważniejsze, a więc wydane jako pierwsze, uznano obszernie, liczące 300 stron, *Wypisy polskie*, książkę w opracowaniu W. Drobego (pod pseudonimem Bronisława Listwana) oraz Vetulaniego (pseudonim Adam Sanocki) – *Dzieje Polski*. Następnie ukazały się *Rachunki*, w opracowaniu Ignacego Klimaszewskiego. Jeszcze w 1942 r. pojawiła się *Chemia* Bohdana Brodowskiego (pseudonim Bohdan Jastrzębski – dopisek autorki na podstawie egzemplarza w MPR) i *Geografia* Eugeniusza Kmicikiewicza (pseudonim Krzysztof Grodecki). *Przyrodę* opracowali we trójkę Franciszek Abgarowicz, Jan Caputa i Józef Gondek, natomiast *Fizykę* Ludwik Eberman wraz z Teofilem Wróblewskim. W 1943 r. ogłoszono drukiem książkę Vetulaniego (pseudonim Adam Brzoza) *Państwo i obywatel*. Przedwojenna *Nauka o zdrowiu* autorstwa Mitkiewicza została przedrukowana i wzbogacona rozdziałami odpowiednimi dla potrzeb dorosłych, internowanych odbiorców – Tadeusza Wierchowskiego o rozrodzie i alkoholizmie oraz Franciszka Nitzkego – poświęcony chorobom wenerycznym. Dziesiątym wydanym podręcznikiem była książka do nauki czytania i pisania autorstwa Stanisława Łuczyńskiego i Józefa Stolarza (pseudonimy: S. Serb i J. Ślaski). Jako ostatni ukazał się *Podręcznik religii rzymsko-katolickiej dla szkół powszechnych i kursów dokształcających* w opracowaniu Józefa Krzyszkowskiego⁵⁸. Wśród opracowanych i wydanych podręczników Józef Smoliński wymienia także *Wiem jak pisać*⁵⁹.

W końcu 1943 r. skryształizował się pomysł zorganizowania kursów języka polskiego dla nauczycieli szwajcarskich, którzy mieli otrzymać stanowiska w odrodzonej Polsce, co miało pomóc w odbudowie szkolnictwa powojennego oraz stworzyć możliwość nawiązania stosunków między Szwajcarią a Polską. Na potrzeby uczestników tych kursów, które prowadzono w Zurychu i w Bazylei od kwietnia 1944 r. do maja 1945 r. opracowano i wydano trzy pozycje: *Polnisch für Anfänger*, autorstwa Stanisława Gogłuski, *Wypisy polskie* oraz *Ich lerne Polnisch*. Publikacje te wydano dzięki pomocy kustosa Muzeum Polskiego w Rapperswilu, Haliny Kenarowej⁶⁰.

⁵⁷ MPR, DSP, sygn. 2:28, *Wypisy polskie*, oprac. B. Listwan, Wszechświatowy Związek YMCA, Genewa 1942, s. III.

⁵⁸ A. Vetulani, *Poza płomieniami*, s. 247–248.

⁵⁹ *Żołnierze polscy*, s. 146.

⁶⁰ W. Drobny, *Karabin i książka*, s. 256–258.

Łącznie zostało wydanych przez W.A. YMCA 11 podręczników dla żołnierskich szkół powszechnych w nakładzie od 1000 do 1300 egzemplarzy, 10 podręczników dla doksztalcających szkół zawodowych⁶¹ w liczbie od 1300 do 1600 egzemplarzy oraz jedna lektura uzupełniająca. Oprócz książek szkolnych wydana została staraniem YMCA także mapa fizyczna Polski w opracowaniu Michała Janiszewskiego, która osiągnęła nakład 3545 egzemplarzy. We wspomnieniach uczestników zdarzeń pojawiają się pewne rozbieżności co do tych wydawnictw i ich dokładnej liczby. Józef Smoliński wymienia 12 podręczników dla szkół i kursów zawodowych⁶². Jednak co do całości produkcji wydawniczej autorzy są zgodni, że najprawdopodobniej przekroczyła ona 35 opublikowanych tytułów.

Próba podsumowania

Reasumując działalność wydawniczą na rzecz edukacji polskich żołnierzy internowanych w czasie II wojny światowej w Szwajcarii jako znaczącą część pracy kulturalno-oświatowej podjętej w tym środowisku, należy podkreślić, że korzyści płynące z dokonania tego ogromnego wysiłku edytorskiego nie dają się sprowadzić jedynie do umożliwienia uzupełnienia wykształcenia czy pogłębienia wiedzy fachowej tej grupy Polaków na obczyźnie, a nawet do zdobycia stopni naukowych. Podjęty trud stworzenia nowych podręczników, wykorzystywanych zarówno w szkołach licealnych, jak i w powszechnych oraz na kursach zawodowych, który zaowocował liczbą 35 pozycji, był możliwy przy ogromnym zaangażowaniu polskich autorów, wspieranych nie tylko przez organizacje pomocowe (głównie YMCA i FESE), ale też przez szwajcarskich naukowców i nauczycieli. Imponujące wydaje się zarówno to, że prace wydawnicze pomogły nie tylko w uzyskaniu blisko 500 świadectw ukończenia szkoły powszechnej oraz 185 świadectw dojrzałości, ale także w osiągnięciu stopnia doktora blisko ¼ spośród prawie pół tysiąca polskich „wojennych” absolwentów szwajcarskich uczelni⁶³. Niewątpliwie zgodzić się trzeba z oceną dokonaną przez Stanisława Wąsika: „uzyskanie imponującego wyniku w zakresie szkolnictwa zawdzięczać należy w pierwszym rzędzie ofiarności i zapłowi nauczających i pilności uczących się”⁶⁴.

⁶¹ A. Vetulani, *Poza płomieniami*, s. 254–255. Były to m.in. następujące pozycje: W. Wojtkiewicza *Materiałoznawstwo ogólne*, A. Bukowieckiego *Metaloznawstwo*, A. Michalika *Obróbka metali*, S. Jarzębińskiego *Silniki spalinowe na paliwo płynne i gazowe oraz urządzenia w pojazdach mechanicznych*.

⁶² J. Smoliński, *Oświata polska w Szwajcarii podczas II wojny światowej*, [w:] *Światło wśród burzy. Szkolnictwo i oświata polska na Zachodzie w czasie drugiej wojny światowej*, oprac. T. Zaniewska, N. Pospieszny, Z. Stankiewicz, Białystok 2004, s. 183.

⁶³ *Żołnierze polscy, passim*.

⁶⁴ S. Wąsik, *Prace kulturalno-oświatowe*, s. 57.

Prace edytorskie stanowiące część szeroko zakrojonej działalności kulturalno-oświatowej prowadzone były przy czynnym udziale Polaków, którzy mogli – z racji swojego wykształcenia – być zaangażowani do takich prac. Pomimo trudności na wszystkich etapach tworzenia i produkcji wydawniczej książki były recenzowane, poprawiane, optymalizowane, a co ważne uwzględniano w nich specyficzne potrzeby odbiorców i stosowano się do obowiązującego w Szwajcarii prawa, poddając je cenzurze.

Sam proces wydawniczy, jak i jego efekty w postaci polskich książek miały umożliwiać transmisję narodowych dóbr kultury, podtrzymując polskiego ducha w trudnych czasach wojennej zawieruchy i budzić nadzieję, przygotowując do życia i pracy dla pożytku przyszłego polskiego społeczeństwa. Te formacyjne i partycypacyjne aspekty podjętych prac wydawniczych wyeksponował we wstępie do pierwszego z wydanych podręczników Sekretarz Generalny YMCA w Genewie – Henri Johannot, pisząc: „kształcenie nie jest celem samym dla siebie [...] by przez pogłębienie swoich wiadomości starali się o wzmocnienie swej woli w kierunku zużytkowania tego, czego się nauczą dla dobra swojego środowiska”⁶⁵. Co więcej – troska o przyszłość i odbudowę powojennej szkoły polskiej wyraziła się nawet organizacją kursów języka polskiego (we współpracy ze Związkiem Nauczycieli Szwajcarskich) przeznaczonych dla nauczycieli helweckich, gotowych do wyjazdu do Polski⁶⁶. Można potraktować to jako końcowy akord, wyrażający okazywaną Polakom przez Szwajcarów życzliwość, a także przychylność i zrozumienie władz szwajcarskich oraz ofiarność tamtejszych nauczycieli i pracowników naukowych.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie, Zbiór akt 2. Dywizji Strzelców Pieszych, zesp. II. 50, Komitet Kulturalno-Oświatowy.

Biblioteka Polska przy Muzeum Polskim w Rapperswilu, Zbiór Żołnierze 2 DSP internowani w Szwajcarii, zesp. III Działalność naukowo-oświatowa.

Literatura przedmiotu

De Blonay A., *Chronique Le Fonds européen de secours aux étudiants et 1942–1943*, „International Review of the Red Cross” 1943, t. 25, s. 992–995.

Drobny W., *Karabin i książka. Polskie liceum w Szwajcarii w latach 1940–1944*, Warszawa 1973.

⁶⁵ MPR, DSP, sygn. 2:28, *Wypisy polskie*, s. IV.

⁶⁶ W. Drobny, *Karabin i książka*, s. 253–262.

- Drobny W., *Notatki z dziejów szkolnictwa polskiego w Szwajcarii*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 1, s. 57–102.
- Drobny W., *Walka bez oręża. Polskie obozy uniwersyteckie dla internowanych w Szwajcarii w latach 1940–1946*, Warszawa-Poznań 1985.
- Nasza droga. *Dzieje 2-giej Dywizji Strzelców Pieszych. Francja-Szwajcaria 1939–1945*, red. S. Pelc, nakładem Koła 2 DSP w Wielkiej Brytanii, Londyn 1960.
- Ney-Krwawicz M., *Na pięciu kontynentach. Polskie dzieci, młodzież i szkoły na tułacznych szlakach 1939–1950*, Warszawa 2014.
- Petsch W., *Polskie obozy uniwersyteckie w Szwajcarii w latach 1940–1945*, „Nauka Polska” 1967, nr 2, s. 118–124.
- Polskie drogi przez Szwajcarię. Losy żołnierzy 2. Dywizji Strzelców Pieszych 1940–1945 na fotografiach ze zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswilu*, oprac. T. Stempowski, Warszawa-Rapperswil 2015.
- Rakowski J., *Z piórem w mundurze. Francja-Szwajcaria 1940–1946*, Paryż 1985.
- Smoliński J., *Oświata polska w Szwajcarii podczas II wojny światowej*, [w:] *Światło wśród burzy. Szkolnictwo i oświata polska na Zachodzie w czasie drugiej wojny światowej*, oprac. T. Zaniewska, N. Pospieszny, Z. Stankiewicz, Białystok 2004, s. 180–189.
- Vetulani A., *Nauka i nauczanie wśród żołnierzy polskich w Szwajcarii*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 1, s. 103–146.
- Vetulani A., *Poza płomieniami wojny. Internowani w Szwajcarii 1940–1945*, Warszawa 1976.
- Vetulani A., *Rola YMCA w organizacji nauczania wśród żołnierzy polskich internowanych w Szwajcarii w latach 1940–1945*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1968, seria A, z. 12, s. 361–373.
- Wąsik S., *Prace kulturalno-oświatowe w 2 Dywizji Strzelców Pieszych*, [w:] *Oświata, książka i prasa na obczyźnie*, red. C. Czapliński, Londyn 1989, s. 51–62.
- Zaniewska T., *Dr W. Drobny (1900–1989). Organizator szkolnictwa polskiego w Szwajcarii w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2018, nr 1–2, s. 240–261.
- Żołnierze polscy internowani w Szwajcarii (1940–1945)*, red. J. Smoliński, Warszawa 2010.

Strony internetowe

<http://www.jstor.org/jstor.han.3lib.uni.lodz.pl/stable/3135600>: The Y.M.C.A. and the Soldiers, „The Biblical World” 1917, t. 49, nr.6, s. 372–375; stable 3135966: The Church in a World at War, „The Biblical World” 1918, t. 52, nr 1, s. 104–107.

Dr hab. Beata Szczepańska, prof. UŁ, Katedra Historii Wychowania i Pedagogii, Wydział Nauk o Wychowaniu UŁ. Zainteresowania naukowe: szkolnictwo i oświata II RP, regionalna historia edukacji, kultura zdrowotna szkoły, nauczyciel w aspekcie historycznym i współczesnym, promowanie czytelnictwa wśród dzieci i młodzieży. Publikacje (wybór): *Helena Radlińska i środowisko medyczne w kręgu Wolnej Wszechnicy Polskiej. Wybrane portrety lekarzy-społeczników*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne” 2022, t. XV, nr 2; *Działalność społeczna, oświatowa i kulturalna Parafii Ewangelicko-Reformowanej w Łodzi do 1939 roku*, [w:] *Kultura reformacji i reformowanie w kulturze*, red. J. Płóciennik, K. Sidowska, M. Rozmysł, Łódź 2022, s. 265–281; *Work of Jewish Medical Community and the Health Culture at School in the Second Republic of Poland (1918–1939)*, [w:] *Jewish Medicine and Healthcare in Central Eastern Europe. Shared Identities, Entangled Histories*, red. M. Moskalewicz, U. Caumanns, F. Dross, Springer, Cham 2019, t. 3, s. 97–108; *Higiena szkolna w szkolnictwie ogólnokształcącym w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 2014.

Data zgłoszenia artykułu: 1 lipca 2024 r.

Data przyjęcia do druku: 16 grudnia 2024 r.